

האבנים המתגלגלות: קריאה בסיפורו של עגנון "על אבן אחת"

Author(s): גילה רמרוז-ראוץ

Source:

Moznaim /

מאזנים

(טבת תש"ס, דצמבר 1999), pp. 29-31

Published by: Hebrew Writers Association in Israel

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/23945841>

Accessed: 06-05-2018 08:35 UTC

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Hebrew Writers Association in Israel is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Moznaim* / מאזנים.

JSTOR

<http://www.jstor.org>

האבנים המתגלגלות:

קריאה בסיפורו של עגנון "על אבן אחת"

הקדוש ברוך הוא, כל הדברים הסתומים שהוא עושה הוא מכניס אותם לתורה הקדושה והכל נמצא בתורה, ואותו דבר סתום מגלה אותו ומיד מתלבש בלבוש אחר ונחבא שם ואינו מתגלה. והחכמים שהם מלאים עיניים, אף-על-פי שהדבר חתום בלבוש רואים אותו מתוך הלבוש...
אמר סבא: ואף-על-פי שאמרתי, שהתורה מוציאה דבר מנתיקה, מתגלית מעט ומיד מסתתרת, כך הוא ודאי, ובזמן שהיא נגלית מתוך הנתיק ומסתתרת מיד, אינה עושה זאת אלא לאלו היודעים בה ומכירים אותה.
משנת הזוהר, כך א, עמ' ס"ג-ס"ז

בקבלה האלוקית ובקבלה מעשית... "רבי אדם זימן את כתביו באבן והשביעה שלא תפתח את עצמה, כדי שלא ילמד את תוכנה אדם בלתי-הגון אשר עשוי להביא תוהו ובוהו. דבר מקביל קורה למדבר בסיפור, הוא הניח את כתביו על אבן ביער והאבן קלטה את כתביו ונסגרה.

החירות שעגנון נוטל בטיפולו בסיפור החסידי היא מעניינת. עגנון עצמו, בספרו **ספריהם של צדיקים**, מאה סיפורים ואחד על **ספריהם של תלמידי הבעש"ט ושל תלמידי תלמידיו**, מספר את הנוסח החסידי הקלסי של הסיפור. לפני מותו עשה רבי אדם שאלת חלום והורו לו למסור את כתביו לרבי ישראל בן אליעזר, שנודע לימים כבעש"ט. דמותו של הבעש"ט נעדרת מסיפורו של עגנון, להוציא את המלים "משורש נשמתו". עגנון מתמקד בדמותו של רבי אדם. הנוסח המלא של הסיפור מופיע ב"שבחי הבעש"ט" על מהדורותיו השונות. נוסחים אלה שימשו חומר-גלם למשכיל יוסף פרל (1773-1839) ומופיעים בשתי הסטירות: **מגלה טמירין וספר בוחן צדיק**.⁵

קיים קשר בין עגנון, גיבורו ורבי אדם. העולם הוא עולם של חשיפות ופיתויים גופניים, המקבילים לפיתויים האסתטיים העומדים בפני סופר. רבי אדם ידע להבחין בין האמיתי לבין המתיימר להיות אמיתי, בין הכיסוי הזמני לבין המהות. המקובל הקדוש עושה במאמר כשם שהאל ברא עולם במאמר. בסיפור העגנוני עובר המספר חוויה עמוקה: "כמו במחזאות ראיתי את האבן ואת הכתבים וכל תיבה ותיבה וכל שורה ושורה וכל עמוד ועמוד וכל דף ודף. אילו היו הדברים שייכים לשורש נשמתי הייתי קורא בהם ומצרף מהם עולמות" (ש"ג).⁶ שלא כאדם בעל שם ושלא כבעש"ט, שכתבי רבי אדם היו משורש נשמתו, אין למדבר נגיעה בדבר עצמו – רק היכולת לספר עליו. וכך עגנון, כגיבורו, אינו מסוגל לגעת במהות הדברים, הוא מסוגל לספר עליהם, אך לא לספר אותם. "על אבן אחת" הוא מעין מסה מדרשית-קבלית על חיקוי, עיצוב וייצוג.

גיבורו של עגנון פורש מן העולם ויוצא ליער כדי לסיים את תהליך הכתיבה לפני כניסת השבת. אך אין הוא מצליח להשלים את

האני מאמין הפואטי של ש"י עגנון מופיע תדירות ביצירתו. עגנון מעוניין במעשה האמנות, באמן ובמסתורי היצירה. הוא, שנמנע כמעט באופן קנאי מהשיח הפואטי-אקדמי בסיפורת שכתב, יצר דימויים ותמונות ששימשו מעין מטאפורה מורכבת לעמדותיו הפואטיות. עגנון ניהל דיאלוג מתמיד עם הסופר שרצה להיות סופר העוסק בכתיבה ובפרוש טקסטים מסורתיים. אחת הדרכים בה הוא מתרחק ומתקרב בו-זמנית אל הטקסט הקנוני היא יצירת מדרשים משל עצמו. לעתים קרובות הסיפור העגנוני הוא מדרש – ומדרש לנוחות הגדרתו הוא טקסט ואסמכתא. עגנון, שלא כבמסורת הסיפור האוטוביוגרפי שאפיין רבים מבני דורו בראשית המאה העשרים, הרבה לכתוב סיפורת הנבנית על סיפורת. בשל כך נמלטה יצירתו מסד יצירות אחרות בנות תקופתו המוקדמת, כלומר הימלטות מכלא סיפור בעל יסודות אוטוביוגרפיים ברורים. הוא יצר מרחב אפי וראות סינופטית שהתעלו מעבר לגבולות הסיפור הריאליסטי הפשוט.

ככל שהסיפור העגנוני מורכב יותר כן הופכת הכניסה אל הטקסט לבעייתית יותר. הקורא, הנכנס לבית המבדה העגנוני המורכב, נשאר לעתים בין הקומות או בין המרתפים המתרמזים מהארכיטקטורה העגנונית. וכך, ככל שהסיפורים נוגעים בשכבות העמוקות של הפסיכה של הפרוטגוניסט, כן עולים יסודות של עמימות ואליפטיות. במקרים מעין אלה, הגשר מתחיל לרעוד. ואנחנו, כמו הפרוטגוניסט בסיפור "אל הרופא", איננו יכולים להגיע לעברו השני של הנהר, כלומר להתרת קשרי הסיפור.

הסיפור "על אבן אחת" ראה אור לראשונה ב"גליונות"¹ וב"ההד"². הסיפור אף מופיע בכל **סיפוריו של שמואל יוסף עגנון**.³ הסיפור דן בהתייחסות אל מעשה היצירה, אל היצירה ואל היוצר. בסיפור זה מתייחס עגנון אל מגבלות הייצוג האמנותי ואל רצונו של האמן להינתק מהעולם ובו-זמנית הכורח להיות חלק ממערך חברתי-נורמטיבי. וכל זה על דרך השיח העגנוני: גילוי הברור והנראה לעין וכיסוי הסתום והנסתר מעין – וגילוי הסתום והנראה לעין וכיסוי הברור והנסתר מעין. "על אבן אחת" מספר על נסיונו של המדבר לכתוב את מאורעותיו של רבי אדם בעל שם "שהיה חכם ונבון ומקובל

ש"י עגנון

הראשונה עמומה "כמו במחזאות ראיתי את האבן ואת הכתבים שבאבן..." (ש"ב) ואילו ההתגלות האחרונה היא בהירה וברורה: "אותה שעה העלה הקדוש ברוך הוא לבנה וכוכבים ומזלות ברקיע וכל הארץ האירה. וכל אבן ואבן שבאה לפני בדרך היתה מאירה. וכל חריץ וכל קמט וכל גיד שבהן עמדו גלויים לפני. הקפתי את האבנים בעיני כעפר הארץ שמקיף את האבן. והאבן קבועה ומונחת בו, וכל אבן ואבן היתה חביבה ונעימה לפני." (ש"ד)

בסיפור זה הופך עגנון עצמו להיות "בעל שם", אשר אינו יכול ליצור עולמות במאמר, אך הוא מסוגל, כדברי המדבר בסיפור: "אם באנו לעולם כדי להסדיר מה שהניחו לנו דורות שלפנינו, יכולני לומר שבכמה בחינות עלה בידי לסדר עניין הדברים" (ש"ג). הסיפור "על אבן אחת" הוא בעל יסודות חסידיים ברורים ומזוהים, אך בו־זמנית הוא שייך לסוגת "סיפור־אמן" ודמות האמן נמצאת על קו התפר בין עולם התווה לבין העולם האישי הנעדר מפתחות ומסומנים ודאיים. ואנו, קוראי יצירת עגנון, אשר איננו משורש נשמתו, יכולים להקיף את הסיפורים רק בעינינו ואיננו יכולים להגיע אל סוד חקרם. ברצוני להציע פרשנות נוספת לסיפור, בעקבות משנתו של ז'אק לאקאן. אחד היסודות המרכזיים ביצירת לאקאן היא ההנחה, כי תת־המודע הוא הגרעין של מהותנו או היותנו. ללאקאן, תת־המודע מתבוננת כמו לשון; לא רק בגלל השימוש במטאפורה ובמטונימיה. תת־המודע, כפי שמסתבר מהחלום, מההזייה ומפליטות פה וקולמוס, מורכב ממסמנים שונים היוצרים מעין תנועה מתמדת של מסמנים, אשר מסומניהם אינם ברורים. עד גיל ששה חודשים נמצא התינוק בשלב בו אין הבחנה בין האני לבין האחר, תקופה בה קיימת הזדהות עם האם. זאת היא התקופה הדמיונית. בין ששה לשמונה־עשר חודש מופיע שלב המְרָאָה; התינוק מתבונן בעצמו במראה, וזאת ראשית התפתחות האגו. השלב הבא מציין את כניסת הילד אל המערכת

משאלתו. שעה שישב לכתוב את סוף המעשה מופיע זקן ושואלו כיצד להגיע לעיר. המספר מניח את עבודתו ומלווה את הזקן. הנושא העגנוני הידוע של עיכוב וניסיון מופיע כאן כשהמספר מצוי בינו לבין עצמו. בסיפור "על אבן אחת", כאמור, מתרחש נס למספר: האבן קולטת את כתביו.

עגנון כותב מעין היסטוריה של תולדות השיח באמצעות הסיפור. הסיפור עצמו הוא סימן המכיל מסמן ומסומן. הסימן המרכזי בסיפורו של עגנון היא האבן המתגלגלת מסיפור חסידי לסיפור מודרני. השאלה הנשאלת היא, מה היא משמעות היסגרותה של האבן המתארעת לגיבורו של עגנון. על המישור האסתטי ניתן לומר, כי היא מייצגת כניסת סיפור שהסתיימה כתיבתו אל תוך כל כתבי עגנון, ומביעה בכך אקט של היקלטות והיסגרות. בספריותינו מצויה כמות לא מבוטלת של אבנים עגנוניות. אנו מסוגלים לקרוא את הסיפור אך לא לרדת לסוד מהותו,

משום שאיננו משורש נשמתנו. אך כיצד ניתן להבין את סוד היסגרותה של האבן על המישור הפסיכולוגי? האם מבשר סיפור זה את הולדתו של סופר? המספר התנער בנקודה זאת מהסמכותיות של כתבי אדם בעל שם. והאם האבן היא סימפטום נפשי ממנו שמח המספר להיפטר, באומרו: "מה איכפת לי אותה אבן שקלטה את הכתבים או אבנים אלה." היסגרותה של האבן מסמנת את היסגרותם של כתביו, דבר הנותן לו תחושת חירות.

בסיפור מצויות אבנים שונות. "האבן", היא האבן הקולטת את כתביו; הזקן המופיע לנגד עיניו בערב שבת ביער "ו[ו] הולך בקושי והדרך משובשת באבנים..." (ש"ג); וקיימות אבנים כאבנים המתגלות לפני המדבר עם שובו העירה. היסגרותה של "האבן" טרם סיים את כתיבתו מניחה, כי רק עולמו של הקב"ה הוא שלם ומתוקן ונוצר משך שישה ימי יצירה. האדם אינו יכול להתחרות בשלמות זאת. מבחינה נפשית הוא נענה לצווים מוסריים ומלווה את הזקן בדרכו והוא מקבל את עצמו כמות שהוא. אך איך ניתן לפרש את "בכל אבני השדה"? למה מכון הטקסט במשפטים המסיימים את הסיפור "אף הן הציצו בי או נראו כמציצות. ואפשר שאמרו אותם דברים שאמרתי אני, לא בלשון שאמרתי אני אלא בלשון שלהן." (ש"ד). לאלו דברים ולאיוזו לשון מכוונים הדברים? האם זה חזון הקורא המקיף את הכתבים ואינו יכול לרדת לסוד חקרם, כלומר יכול לקרוא בהם בלבד? ודבר זה מקביל לדבריו של המדבר על כתבי רבי אדם בעל שם: "אבל אני לא זכיתי לקרות בהם, אלא יושב הייתי ומביט בהם, ועיני מקיפות אותם כמתכת שמקיפה אבנים טובות מתערבות בה. ברם אם לא זכיתי לקרות בהם זכיתי לספר ענייניהם." (ש"ג), ומה היחס בין שלושת חלקי הסיפור: סיפור רבי אדם, סיפור המדבר המסתיים בהיסגרותה של האבן ושיבתו לעיר וחזון האבנים המתגלה לעיניו. מה ניצב ברקע הקדמי ומה ניצב ברקע האחורי של הסיפור והאם קיימת תבנית מתהפכת בסיפור? בסיפור מצויים שני חזונות או שתי התגלויות.

הלשונית. בשלב זה מצויות התניות, איסורים ודמות האב נכנסת לתמונה. זאת היא התקופה השלישית, אותה מכנה לאקאן "סימבולית", תקופה המתקשרת עם תפיסה ריאליסטית יותר של המציאות.

בסיפורו של עגנון "על אבן אחת" מתרמזים שלבים שניתן לקוראם כבעלי זיקה לתפיסת לאקאן. התקופה הדמיונית הראשונה קיימת בסיפורו של רבי אדם בעל שם; היא מציגה עולם סגור. "טובים היו אותם ימים. סגור ומסוגר הייתי יושב בבית וכותב מאורעות רבי אדם בעל שם..." (ש"ב). הדגש על סגירות רומז למצב עוברי, בו ניוון המספר מאיזו אמא-עילאה בדמות רבי אדם, ממנו הוא שואב את חיותו. הוא רוצה לעזוב את המערכת הדמיונית שהיא טרום-לשונית ולהוציא לאור, קרי, לכתוב את המעשים המופלאים על קו התפר בין רבי אדם לבין המדבר מצויה הלשון. דבר זה הוא בלתי-אפשרי, כי הכתבים נטמנו באבן. כדי לראותם זקוק המדבר ל"מחזאות", לתמונה, למראה.¹ את כתביו של רבי אדם ניתן לראות רק בעולם מראות-השתייה של החוויה הראשונית. השלב השלישי הוא השלב הנורמטיבי. על קו התפר בין שלב המראה לבין השלב הסימבולי נפתחת האבן וקולטת את כתבי המדבר. אך קיימת אפשרות ששלב המראה עדיין קיים בסיומו של הסיפור. האבנים בשדה אף הן מסתוריות ואף הן בחינת מסמנים שמסומניהם אינם ברורים. האבן, על כל גלגוליה מרבי אדם, לבעש"ט ולסיפורו של עגנון, אינה מגלה את תוכנה. המסומנים, כדברי לאקאן, מתחלקים אל מתחת המסמנים. לשון אחר: האבנים, כסימן הכולל מסמן ומסומן, אינן נכנעות לתהליך הפרשני.

לאקאן פרש את סיפורו של אדגר אלן פו "המכתב הגנוב".² הוא הקדיש שנה שלמה להוראת הסיפור בסמינריון שערך בראשית שנות השישים: **הניתן למצוא הקבלות בין סיפורו של עגנון לבין סיפורו של פו? כשם שאיננו יודעים את תוכנה של האבן כך איננו יודעים את תוכנו של המכתב הגנוב.** בסיפורו של פו פותחת המלכה מכתב שנשלח אליה והמלך נכנס לחדר במפתיע. המלכה מניחה את המכתב פתוח על השולחן בהניחה, כי דבר זה לא יעורר את סקרנותו של המלך. כניסתו הבלתי-צפויה של השר ד' מגלה לו את המצב לאשורו: את חרדתה של המלכה ואת אי-מודעותו של המלך למתרחש. השר מגלה את זהותו של המועץ ואת תוכנו של המכתב וגונבו. מכאן ואילך מצויה המלכה בידי של השר ד', המנצל את המצב לטובתו. היא פונה אל מפקח המשטרה ומבקשת ממנו למצוא את המכתב המסכן את קיומה. לאחר חיפושים אינספור ולאחר שלא הותיר פינה וחרץ שלא בדקם, נכשל חיפוש. ביאוש פונה המלכה אל "אנאליסט", מעין בלש, אשר בנוסח שרלוך הולמס פותר תעלומות באמצעות גזרה שווה. הבלש החובב, האנאליסט, **אוגסט דופין**, מצליח למצוא את המכתב ולקבל שכר נאה על מלאכתו. בין השומעים את ראשיתו של הסיפור נמצא מספר בלתי-מזוהה, המתאר לקורא את המתרחש. בקישורו של דופין מתקיימות שתי פגישות: האחת – מספרת על גניבת המכתב ושנייה – על השבתו. דופין מצליח בעצמו, ללא עזרת המשטרה, למצוא את המכתב. השר ד' השאיר את המכתב במקום גלוי לעין, בהניחו נכונה, כי החיפוש לא יערך במקומות הגלויים. דופין מזמין את עצמו לבית השר ומגלה את המכתב כשהוא מושלך בתוך תיק המכיל כרטיסי-ביקור. בביקורו השני בבית השר יוצר דופין מהומה ברחוב ומצליח להסיח את דעתו של השר, לגנוב את המכתב ולהניח מכתב אחר במקומו.

ללאקאן, המכתב הגנוב הוא מסמן של תת-המודע. מסמן זה מדחיק את המסר המצוי בו, משום שיש סכנה בגילוי או בהפצתו – המכתב הגנוב הוא המסמן של המודחק. במקביל, ניתן להציע, כי בסיפורו של עגנון "על אבן אחת" עניין לנו עם הפסיכה של המדבר. במקרה זה יהיה המדבר ה"פציינט" בניסוחו של לאקאן ואילו תוכנה של האבן הוא תת-המודע המודחק של המדבר. מתעוררת שאלה: היכן מתרחשת ההפגה של המתח הטראומטי? האם מתרחשת הפגת המתחים עם היסגרותה של האבן, או כאשר הוא מתבונן באבני השדה? והאם אבני השדה מורות על מספר רב של מסמנים המצויים בתת-המודע? והאם הכתיבה על רבי אדם והיטמנות הכתבים באבן היא מעין "העברה" במסורת הפרוידיאנית המביאה להדחקה טוטאלית של הטראומה? ומי הוא הגורם השלישי המאפשר את ההעברה? לשון אחר: מי הוא האנאליסט המאפשר העברה ממסמן אחד למסמן שני, בלי לגעת במסומן עצמו? הזקן עשוי לשמש בתפקיד האנאליסט. אין לשכוח, כי כאשר מתבונן המדבר בזקן ביער הוא רואה שהדרך "משובשת באבנים". מהו השיבוש המתרמו ביצירה זאת וביצירותיו האחרות של עגנון? וקיימות הקבלות נוספות בין הסיפורים – בשני הסיפורים יש כפילויות, ובשניהם נרמזות סכנה והפרת סדר ושיווי-משקל. האבן והמכתב עוברים גלגולים שונים וחרף זאת תוכנם אינו מתגלה. בשני הסיפורים מופיע המסמן בשלוש מערכות ושני הסיפורים עוברים גלגולים של מקום וזמן. לפי קריאה זאת, כתבי המספר העגנוני הם תוכני תת-המודע שלו, אשר בו קיימים יסודות הרסניים. האם נסיונו של האמן נושא עימו סכנה? האם המדבר רוצה להיות בעל שם, כלומר, בעל כוח מגי אשר, כרבי אדם במאמר, הצליח לשנות פני עולם? האם יש ביצירותיו כוחות אפלים, אשר בצאתם מן הכוח אל הפועל עשויים להביא עימם הרס?

לפי קריאה זאת, המצטרפת אל קריאות אחרות שהוצעו כאן, האבן אינה אלא תחליף סמלי לתת-המודע החסוי. יש להדחיק את תוכנה משום שבגילוי טמונה סכנה של תוהו ובוהו אפוקליפטי, אסתטי ואישי. המדבר העגנוני בוחן טקסט ומכניס את קוראו לתהליך – גם אנו כקוראים הופכים להיות חלק מהטקסט בתפקיד האנאליסט.

מפעלו הענף של עגנון הוא סמן תרבותי מרכזי, וכל יצירה מיצירותיו וכל ספר שכתב וערך הם מסמנים תרבותיים. דיון בסיפור הקצרצר "על אבן אחת" הוא חלק ממסה מקיפה הדנה בסיפור. ■

הערות

1. כרך א', חוברת ג', שבת תרצ"ד.
2. תמוז, תרצ"ד.
3. *בשובה ונחת*, שוקן, ברלין תרצ"ה.
4. שוקן, תשכ"א.
5. בספרו, *שני עגנון: היבטים חדשים*, כותב דן לאור כי "בעת שהותו בטרנפול ביקר עגנון בספריית הנודעת של יוסף פרל, וכן הלך להשתטח על קבריהם של שניים מגדולי גליציה – ר' נחמן קרוכמל ויוסף פרל." (ספרית פועלים, 1996, ע' 159).
6. כל הציטוטים הם מתוך כל סיפוריו של שמואל יוסף עגנון, אלו ואלו, כרך שני, שוקן תש"ד.
7. על המראה ביצירת עגנון ראה מאמרי "הפנים לפנים" (קריאה) ביקורת ופרשנות, תשל"ד.
8. הסיפור הופיע בעברית בספר *מעשי הרצח ברחוב מורג*, הוצאת מחברות לספרות, 1965, בתרגומו של אהרן אמיר.